

Træer ved huse

Efter at jeg nogle år var blevet skuffet og bekymret over driften af og udviklingen i en række fredede anlæg, begyndte jeg på en redegørelse – et projekt –, jeg kaldte *Grøn kulturarv – planteskik og planteanvendelse*. Heri skrev jeg om de forhold, man skal tage i betragtning ved fredning, ændring eller fornyelse af værdifulde haveanlæg. Især er det afgørende at tage hensyn til den dynamik, der er grundlaget for vækst.

Projektet består af to væsensforskellige dele. Udover indledningen, som blev bragt *Landskab 7-2023*¹, består første del af en gennemgang af en halv snes anlæg fra 1900-tallet, som jeg havde genbesøgt. Det er anlæg, der enten er fredede, forsøgt fredet eller beskrevet som bevaringsværdige og betydningsfulde.

Det drejer sig om såvel parker og kirkegårde som omgivelser til boliger og institutioner: G.N. Brandts have, Hellerup Strandpark, Atelierhusene på Grønnemose Allé, Mindeparken i Herning, Ermelundshusene og Fortunparken, Mindeparken i Ryvangen, Hillerød Kirkegård (Skansekirkegården) og Skansebakken, Holbæk Seminarium (CSU Holbæk), Kildeskovshallen, Hyldagerskolen og Skulpturparken i Birk.

For hvert anlæg peges på, hvilke plantningselementer, der indgår. Derved tydeliggøres det, hvordan en relevant pleje og udvikling kan være.

Både G.N. Brandt (1878-1945) og C.Th. Sørensen (1893-1979) beskrev, hvordan det dyrkede landbrugs- og skovlandskab – kulturlandskabet, som de var vokset op i – i transskriberet form blev anvendt i deres arbejder.

G.N. Brandt tog udgangspunkt i den opfostrede, men artsrige skov med lysninger og skovbryn, i træholme eller '*clumps*', som den berømte engelske landskabsgartner Capability Brown og vores egne Johan Ludvig Mansa (1740-1820) og Rudolph Rothe (1802-1877) ofte

ANNMARIE LUND · Landskabsarkitekt MDL.

Fhv. redaktør for *Landskab*. Forfatter til *Guide til Dansk Havekunst*,

Danmarks Havekunst III og *Ny Agenda 1, 2 og 3*.

Fagansvarlig for have- og landskabskunst ved *Lex*.

To lindetræer danner en portal, og rodsquddene er klippet som en hæk.
Svinninge, Nordvestsjælland. Foto Agnete Muusfeldt, 1984

anvendte. Og også i rækker af vejtræer, blandede, hvidblomstrende markhegn, frugtplantager, enge og grøfter. Landskabsarkitekter som Aksel Andersen, J. Palle Schmidt og Agnete Muusfeldt arbejdede på samme måde.

Alle er det plantningsselementer, der dengang var almindeligt anvendt og nyttegivende i dyrkningslandskabet. For at give læ, brænde, ved til redskaber og træsko eller foder til husdyr m.m.

Skoven, æblehaven, heget, grøften, engen ses i diminutiv form i G.N. Brandts egen have i Ordrup. Hans omtrent 1.600 kvm store, bevarede have er med sine fem klart definerede haverum tidstypisk for de første årtier i 1900-tallet.

Eksempler på det, jeg kalder *almen planteskik* eller *landskabsarkitektur uden landskabsarkitekter*² såsom indgangstræer ved gårde og kirkegårde eller det solitære træ på gårdspladsen indgik naturligt nok også i landskabsarkitekternes arbejder.

Ovennævnte plantningsselementer blev gennem flere generationer af landskabsarkitekter betragtet som primære landskabsarkitektoniske byggeklodser, et slags landskabsarkitektonisk vokabularium, man skulle kende og kunne arbejde ud fra – det var grundlæggende praksis.

I anden del af *Grøn kulturarv* beskrives og illustreres de ovenfor omtalte plantningsselementer hver for sig. De betragtes som kulturspor fra almen planteskik, som man endnu kan finde og få udbytte af at aflæse.

Træer ved huse

Efterårets foredrag i Havehistorisk Selskab, *Træer ved huse*, var et uddrag af projektets anden del, og det drejede sig især om træer i relation til bygninger: det enlige træ, indgangstræer, gårdspladsens træ, rækker af træer, landsbyens træ, kirkegårdens træer.

Træer kan være heldige og få et langt liv. Herregårdshavernes alleer er ofte omkring 200 år. Enkelte træer rundt omkring i landet er meget ældre. Især hvis der er knyttet et personnavn eller en fortælling til dem, vil træerne måske blive beskyttet gennem fredning og blive betragtet som grøn kulturarv, f.eks. Ambrosius Stubs eg på Tåsinge fra 1600-tallet, den formklippede bylind fra 1816 i Davinde på Fyn og platanen fra 1907 på Gråbrødre Torv.

Blandt Agnete Muusfeldts ca. 2.300 fotografier er der rigtig mange med træer ved huse. På en tur i 2007 rundt i landet ledte jeg ef-

Ambrosius Stubs egetræ på Tåsinge. Foto AL, 2007

ter en del af motiverne vist på fotografierne, fandt stederne og kunne se, hvor stærk en tradition almen planteskik byggeskik egentlig er – eller i dag måske rettere har været.

Det gælder især menigmands plantninger og fortrinsvis træplantninger. Dvs. det enlige træ, indgangstræer, træer på række, gårdspladsens træ, landsbyens træ og kirkegårdens kransende randtræer og dertil også landbohavernes hække, lindelysthuse, hasselgange, alléer op til gårde og vejtræer.

Som det fremgår af det efterfølgende, har man oprindeligt næppe plantet udelukkende af æstetiske hensyn, selv om billederne viser smukke landlige steder.

Det enlige træ, indgangstræer og gårdspladsens træer

De enlige, ofte malerisk skæve træer, der ses her, er ved små huse og med almindelige træer som canadisk poppel, gråpoppel, hestekastanje og hvidtjørn. De står ganske tæt op til husene. Det er ikke til at sige, om disse enlige træer er selvsåede, plantede eller måske en rest af en tidligere række træer.

Gråpoppel, *Populus x canescens* ved gård, Svendborgsund.
Foto Agnete Muusfeldt, 1978

Det enlige træ ved Eskild Hansens hus, Strandhuse, Odsherred. Canadisk poppel, *Populus x canadensis*, her ældet, stynet og hul. Foto Agnete Muusfeldt, 1975

Træer ved huse og på gårdspladser blev plantet af flere grunde, ligesom træerne på vores kirkegårde. Dels ud fra praktiske forhold, og dels ud fra en tro på deres overnaturlige kræfter.

Værnende indgangstræer blev sat parvis ved indgangsdøren eller opkørslen, undertiden som fire i kvadrathjørnerne eller seks i en dobbeltrække. En række træer blev måske plantet for at beskytte hus og tag i storm og mod lynnedslag.

Man mente, at træerne ask, lind og elm havde beskyttende kræfter, og det var også de hyppigst anvendte træarter som såkaldte værnetræer på gårdspladser.

Samtidig havde disse tre træarter, og muligvis også hestekastanje og ær, en praktisk betydning, idet man ved jævnlige at styne træerne kunne bruge de afskårne, ret tynde grene med løv som kreaturfoder eller optænder. Og hestekastanjefrugten fra fritvoksende kastanje-træer kunne også bruges som foder.

Indkørsel med karakteristiske lave hække og to træer ved gavlen.
Gård ved Svendborg. Foto Agnete Muusfeldt, 1978

Fire storbladede lind, *Tilia platyphyllos*, blev i 1960'erne plantet som et kvadrat på 3 x 3 meter på denne gårdsplads. Ifølge folketraditionen beskytter lind stedets beboere mod onde ånder. I dag står træerne med tykke stammer. Landhøve i Ulkerup, Odsherred. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

Gårdspladsen er et skattet og meget værdifuldt element ved landhuse og gårde. Motivet med en stor poppel ved et lille landhus brugte Agnete Muusfeldt og J. Palle Schmidt selv i Ulkerup, hvor de plantede en gråpoppel af typen 'Tolne'.

Sådanne kulturspor – landskabsarkitektur uden landskabsarkitekter – er kulturarv. Og man kan finde mange steder i landet, der fortæller historie. Blandt bygningsfredningslovens omgivelserfredninger er der dog kun få eksempler på fredning af gårdstræer. Hvordan det følges op mht. beskæring og fældning, som der skal ansøges om, eller genplantning vides dog ikke.

En nyere fortolkning af gårdspladsens træ som holdepunkt for en bebyggelse ses på Holbæk Seminarium, hvor der i det centrale, kvadratiske gårdrum blev placeret et egetræ. Det står i dag fuldkronet og veludviklet som anlæggets centrum og på grundens højeste punkt.

Valnød som gårdstræ, Davinde. Foto AL, 2007

'Omkring dette træ skulle seminariets bygninger gruppere sig', sagde arkitekten Gerhdt Bornebusch.

Trærækker og stammehække

Korte trærækker langs hele bygningens facade ses ret ofte.

En variant af korte trærækker er stammehække, hvor kronen klippes kasseformet, så der opnås en fast og præcis form. Kronen kan evt. holdes klippet ganske smal, som det ses på Kongens Nytorv i København. Tidligere kunne stammehækkene være knudebeskårne (sporebeskårne) og ikke bare kasseklippede.

Traditionen med stammehække kan findes i havnebyer, bl.a. i Rønne, Ærøskøbing, Ringkøbing og Mariager – en skik, der siges at være kommet hertil med søfarende fra Nederlandene³. De gamle stam-

En række lindetræer foran stuehus. Tåsinge. Foto Agnete Muusfeldt, 1978

Ubeskårne lindetræer foran huse i Rønne, Bornholm. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

En kort træække udgør gårdens fjerde længe. Gård på Sydlyn.
Foto Agnete Muusfeldt, 1984

mehække fra havnebyerne burde fredes, da de er en vigtig del af bevaringsværdige kulturmiljøer.

Ved bygningen Visdommens Kilde – Den Kgl. Danske Skole – på Torvet i Ærøskøbing blev plantet parklind, *Tilia europaea*, sidst i 1700-tallet. Visdommens Kilde blev fredet 1919, og stammehækken med de fire linde nævnes i fredningsbeskrivelsen, hvor der står 'Endvidere relaterer den miljømæssige værdi sig til den iøjnefaldende stammehæk af fire klippede lindetræer, der elegant strækker sig helt op over bygningens facade, så underkanten af kronerne tangerer med facadens gesims.' Men stammehækken er ikke med i fredningen, kun bygningen. En opdaterende omgivelsesfredning er oplagt her. En del andre træer i Ærøskøbing er fredet efter naturfredningsloven, men altså ikke stammehækken.

Stammehækken er imidlertid også meget udbredt i europæisk havekunst, såvel i store haver og parker som på pladser. Som beplantningselement har stammehækken den fordel, at den ikke optager ret megen plads, og samtidig er den præcis og rammedannende og dermed rumskabende.

Stammehæk af elm, Fuglevad, Kongens Lyngby. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

Stammehæk af parklind, *Tilia europaea*, foran hus i Mariager.
Foto Agnete Muusfeldt, u.å.

Parklind, *Tilia europaea*, foran Visdommens Kilde på Torvet i Ærøskøbing.
Foto AL, 2022

Stammehækken findes utallige velkendte, historiske steder, på pladser og i haveanlæg. F.eks. i Kongens Have i København, ved Gammel Holtegaard, på Domkirkepladsen i Viborg, i Paris ved Palais Royal, Tuileriesne og Place des Vosges, i Bruxelles ved Mont des Arts.

G.N. Brandt anvendte ofte dette beplantningselement, der var helt i tråd med 1920'ernes nyklassicistiske havesyn. Det ses i hans arbejder ved Ordrup Kirkegård, ved Marienlyst Slotspark, i Hellerup Strandpark, på torvet over for Gentofte Kirke og på enkelte veje i Gentofte Kommune.

G.N. Brandt benyttede også temaet i mange af de villahaver, han tegnede, og det ses stadig her og der. Ovenikøbet er det i de senere år blevet mere brugt, idet folk helst vil undgå indkig.

Begynder man først at kigge efter stammehække, vil man opdage, at de er benyttet virkelig mange steder og i ret forskellige sammenhænge, bl.a. i det fredede haveanlæg på Bispebjerg Hospital og i Amaliehaven.

Landsbyens træ

Et træ kan være så markant, at det bliver *bytræet* – som det formklippede lindetræ i Davinde på Fyn. En by kan være så overskuelig, at dens træer relativt let kan beskrives i en bevaringsplan. Enkelte træer på små tiloversblevne trekanter i bybilledet kan give en by et grønt udseende.

I Svaneke var der tidligere en del almindelige træer som elm, ask og poppel på disse små offentlige steder. De udgjorde en del af byens charme sammen med træer i private haver, f.eks. valnød, hvor kronen læner sig ud over hegnsmuren.

Når sådanne enkelttræer går ud eller fældes, ses det ofte, at de ikke genplantes, og lidt efter lidt har man en bar by. Foreningen *Svanekes Venner* har dog skaffet fondsstøtte, så der nu kan plantes en håndfuld bornholmsk røn og spidsløn.

I lokalplanen står: 'I en tæt by som Svaneke er ofte kun få alternative placeringer, om nogen, til de træer der må fjernes på grund af ælde eller sygdom. De fleste træer står på privat grund, med kroner der

Bytræet i Davinde på Fyn. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

delvist hænger ud i gaderummet eller i haver, der er en synlig del af det samlede bybillede.' Lokalplanen indeholder en bestemmelse om, at bytræer i offentlige byrum så vidt muligt bevares. Det er præciseret, at de skal erstattes med nye træer ved sygdom, ælde o.l.

Landskabsarkitekten Erik Mygind har i 1951 i artiklen *Havebyer i Havekunst* beskrevet, hvordan både træer på gadehjørner og langs veje samt træer i private haver kan være med til at skabe en god by. I sit arbejde for Arkitekt Hjælpen udarbejdede han planer for Neksø og Rønne.

Kirkegårdens træer

I det åbne landskab kan man næsten altid få øje på et kirketårn, der afspejler den kristne kulturs udbredelse og ligesom gravhøjene er en betydningsfuld del af kulturlandskabet. Middelalderkirkerne ligger som regel i tilknytning til et landsbysamfund eller en herregård og på et højtliggende sted.

De traditionelle kirkegårde omgives af randtræer og ses ofte som en lund i det åbne marklandskab. Hyllinge Kirke i Hornsherred. Foto Agnete Muusfeldt, 1974

Kirkegårdene afgrænses ofte af stendiger eller mure, der følger terrænets bevægelser og herved naturligt fæstner anlægget i det omgivende landskab. Tidligere var det kendetegnende, at der voksede store løvtræer på kirkegårdene. Det kunne være en række træer, der markerede grænsen udadtil, eller alleer og enkeltstående træer. Kirke med kirkegård sås – og ses mange steder stadig i dag – som bevoksninger i det åbne land.

Landsbykirkerne ligger ofte højt og frit i det åbne land. De såkaldte Exnerfredninger fra 1950'erne gør, sammen med naturbeskyttelseslovens kirkebyggelinje, at der holdes frit omkring kirkegården. Kirkegård i Jylland med elmetræer langs dobbelt stendige. Foto Agnete Muusfeldt, 1966

Nylars Kirkegård, Bornholm. Kampestensdigets inderside er en græsskråning med lindetræer. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

I hæftet *Vore gamle kirkegårdes og alleers træer*, 1971⁴ skrev botanikprofessor Johan Lange, at kirkegårdenes løvtræer var plantet ud fra såvel en tro på deres hellighed og overnaturlige, beskyttende kræfter som hensynet til træernes anvendelighed som dyrefoder.

Han havde undersøgt forekomst og arter på et halvt hundrede danske kirkegårde og optalt fordelingen. Almindeligst forekommende var ask, *Fraxinus excelsior*, som fandtes på halvdelen af de besøgte kirkegårde. Derefter kom lind, oftest *Tilia x europaea*, sjældnere *Tilia cordata* og *Tilia platyphyllos*; så elm, *Ulmus glabra*, hestekastanie, *Aesculus hippocastanum*, og ær, *Acer pseudoplatanus*.

Johan Lange fortæller også, at samme iagttagelser var beskrevet andre steder: sidst i 1500-tallet i biskop Jacob Madsens visitatsbog, midt i 1600-tallet i Niels Michelssøns husholdningskalender og i 1885 i forfatteren Anton Andersens skrifter. Den betydende havearkitekt, skribent og havebrugshistoriker Johs. Tholle (1891- 1968) skrev ligeledes herom i flere publikationer.

Johan Lange nævner, at der – allerede fra 1940'erne – kan spores en tendens til at undgå disse højt voksende og meget længelevende træer på nye kirkegårde. Hvis der er blevet plantet eller genplantet var det oftere birk eller røn, oftest seljerøn.

Den tidligere hyppige forekomst af ask, lind og elm forklares bl.a. som et levn fra hedensk tro, idet de mentes at have beskyttende kræfter. Asken Yggdrasil er velkendt i nordisk folketro, og også lind og elm ansås for at besidde stærke kræfter. Lind nævnes i folkeviser og angives at være et helligt træ, og elm skulle have antidæmonisk kraft. Og ifølge mange folkloristiske beretninger ofrede man til træer.

Hertil kommer praktiske anvendelsesmuligheder. Ask, lind og elm kunne stævnes og kvistene bruges til husdyrfoder, så det var praktisk at plante sådanne træer ved huse, veje, på pladser og som alleer.

Nytten af kirkegårdstræer formodes at have været et væsentligt motiv for plantning. Også for præsten – grenene som foder for hans husdyr og kirkegårdsgræsset til høslæt. Johan Lange mener desuden, at jordfæstelseskøer, dvs. offerkøer til begravelser, muligvis kunne græsse på kirkegården. Eller at man i tilfælde af plyndringer og krig, hvor man havde forskanset sig på kirkegården, så ville have husdyrfoder her.

Så træerne er også her vigtige kulturspor og kulturarv.

Bogense Kirke. Højt opstammede elm omkring kirken danner et eksternt katedral-lignende grønt rum. Kirker med kirkegårde danner ofte fine kultur-miljøer. Foto Agnete Muusfeldt, 1988

Kirkegårdens træer giver frodighed i bybilledet. Ær/ahorn, *Acer pseudoplatanus*. Stege Kirke Stræde. Foto Agnete Muusfeldt, 1976

Tak til Agnete Muusfeldt

Teksten om planteskik og plantninger er på nogle få undtagelser illustreret med billeder fra Agnete Muusfeldts fotoarkiv⁵.

Som landskabsarkitekt skabte Agnete Muusfeldt (1918-91) et stort antal haveanlæg omkring boliger, boligbebyggelser, skoler og institutioner. Vægten lå på en grøn formgivning, og hendes anlæg udmærker sig ved oplevelser af det levendes dynamik og stor frodighed. Karakteristisk for Agnete Muusfeldt var en unik sans for plantesammen-sætninger.

Agnete Muusfeldt var tillige en dygtig fotograf, og med sit rolleiflex-kamera opbyggede hun en værdifuld samling af 6 x 6 cm dias, baseret på stor plantemæssig viden og et sikkert blik for æstetik og skønhed. Hendes billedsamling anskueliggør hendes syn på planteanvendelse og hendes landskabssyn i bred forstand.

Gennem fotografierne udfoldes, afkodes og forstås hendes på en og samme gang biologisk funderede og æstetisk betingede syn på plante-anvendelse.

Noter

1. Annemarie Lund: Grøn kulturarv – planteskik og planteanvendelse. 2023, upubl. Projektet blev støttet af Statens Kunstfond og Karin og Georg Boyes Fond. Indledningen kan læses i Landskab 7-2023
2. Bernard Rudofsky: Architecture Without Architects. The Museum of Modern Art: Distributed by Doubleday, Garden City, N.Y., 1964
3. Lisbeth Edinger: Stammehække i danske købstæder. Dansk dendrologisk årsskrift, Bd. V. 4, 1981
4. Johan Lange: Vore gamle kirkegårdes og alleers træer, set i et kulturhistorisk perspektiv. Dansk dendrologisk årsskrift. Bd. 3, II, 1971
5. Agnete Muusfeldts diassamling. Agnete Muusfeldts overdrog sin fotosamling til J. Palle Schmidt, som så senere bad Jørgen Nimb Lassen videregive den til Københavns Universitetsbibliotek på Frederiksberg med den hensigt, at billederne frit kan bruges i uddannelsen, forskning og i anden faglig formidling